

De vlijt stond in de lucht geschreven

De Aalsterse pers over rookhinder en luchtvervuiling van 1850 tot 1930

‘Na Brussel, Antwerpen, Gent en Luik prijkt de stad Aalst, wiens noeste vlijt en werkzaamheid in de lucht geschreven is met den rook die uit de menigvuldige fabrieken opstijgt.’¹

In mei 2009 vond in Aalst een tentoonstelling plaats over ‘belforten van de arbeid’. De bezoekers konden er kennismaken met de fabrieksstad Aalst, een stad die in de tweede helft van de 19e eeuw opviel door het grote aantal fabrieksschoorstenen. Die domineerden tot ver in de 20e eeuw het stadsbeeld. Toen in 1926 de eerste ‘handelsfoor’ in Aalst werd georganiseerd, trachtte de stad met toeristische zegels bezoekers aan te trekken. Een van de twaalf zegels was een panorama met de hoge schoorstenen en hun typische zwarte rook. Zwarte rook en andere emissies hebben onze taal verrijkt. De voorbije decennia maakten we kennis met woorden als ozonconcentratie, broeikasgas en smogalarm, maar de fenomenen zelf zijn heel wat ouder. Klachten over vervuiling zijn evenmin nieuw, al klinkt het protest nu luider. Protesten en reacties uit de periode 1850-1930, zoals ze destijds in Aalsterse kranten werden verwoord, liggen aan de basis van dit artikel.

De roep om steenkool en de veranderde luchtkwaliteit

In deze bijdrage ga ik op zoek naar getuigenissen over de waarneembare rook en eventuele andere vormen van luchtvervuiling in Aalst. De industriële luchtvervuiling was uiteraard geen typisch Aalsters verschijnsel, en daarom verwijs ik nu en dan naar studies over andere steden waarin gelijkaardige problemen in een historische context werden onderzocht.

Beeld van Aalst vanaf het Esplanadeplein. In het midden de Kattestraat met op de achtergrond het Belfort. Links, vermoedelijk op het eiland Chipka, schrijft een schoorsteen de Aalsterse vlijt in de lucht. (privécollectie Romain van de Maele)

Belgische fabrieksschoorstenen maakten alleszins indruk op reizigers uit minder geïndustrialiseerde landen. Na een bezoek aan België in 1901 had de Deense schrijver Johannes Jørgensen het over het industriële landschap, en zijn landgenoot J.T. Lundbye schreef in 1916: ‘Als je door België reist, zie je overal slanke fabrieksschoorstenen die getuigen van de grote vlijt van de bevolking.’²

Op 22 december 1910 nam het Aalsterse blad *De Denderbode* stelling tegen de grote steenkoolhonger. De schrijver van het artikel zag meer heil in de relatief nieuwe energiebron elektriciteit. De steenkoolvoorraad was beperkt, luidde de redenering, en aan het sas liep er ‘genoeg water verloren om veel meer elektriciteit voort te brengen dan er nodig is om de stad te verlichten, en eenen grooten watermolen te doen draaien.’³ Het pleidooi tegen het grote steenkoolverbruik steunde, zoals dat al eerder in Engeland het geval was⁴, op economische overwegingen, niet op bezorgdheid om de luchtkwaliteit en de schadelijke effecten van de rook op mensen, dieren, planten en gebouwen. Dezelfde krant vroeg vijf jaar eerder, op 21 december 1905 onder de titel *Een en ander*, al aandacht voor windmolens als ‘electriciteitsvoortbrengers’. De redacteur schreef dat er in Denemarken en Silezië met windmolens werd geëxperimenteerd. Hij vestigde de aandacht op de molen van Wittkeil, die voldoende energie produceerde om de stad en een naburig kasteel te verlichten en de talrijke motoren in de stad te laten draaien. Het artikel nam het grote steenkoolverbruik

Briefkaart van de dekenfabriek en spinnerij Roos, Geerinckx-De Naeyer, opgericht in 1901. Overzicht van de vestigingen met indrukwekkende schoorstenen in Aalst en elders. (privécollectie Romain van de Maele)

en de rookhinder niet onder de loep, maar bevatte wel aanbevelingen voor het efficiënte gebruik van windmolens als energiebron. Tijdens het interbellum werd in België met bestaande windmolens geëxperimenteerd, maar er werd wellicht te weinig rekening gehouden met de technische aanbevelingen die het opwekken van 'schone' energie ook toen hadden kunnen doen slagen.⁵

Dat de luchtkwaliteit in Aalst en andere fabriekssteden in de 19e eeuw wezenlijk veranderd was, beschreef *De Denderbode* al (impliciet) op 31 oktober 1892: 'In het vallen neemt de sneeuw het roet onzer schouwen en stoomtuigen mede, alsook wat de brouwerijen en fabrieken in de lucht zenden.'⁶ Hoewel sneeuw vooral uit water bestond, gaf kokend sneeuwwater 'eene reuk van verbrand leder en eene vuile bruine kleur, met zwart zinksel'. Aan die vaststelling voegde de schrijver terecht de volgende opmerking toe: 'De sneeuw is dus de filter of zuiveraar der lucht, de slechte dampen en mikroben medevoerende.' Het positieve effect van de sneeuwval was echter beperkt in de tijd, want bij dooi verdampte het vuile smeltwater 'in de lage luchtruimte waarin wij leven'.

Men had in die tijd echter meer angst voor stank dan voor rook. Rook werd lange tijd als een ontsmettingsmiddel beschouwd. Het besef dat die ook schadelijk was, drong slechts langzaam door. Alleen zwarte rook of rook die geurhinder veroorzaakte, werd met wantrouwen bekeken. Op weg naar Lourdes hield een Aalsterse reiziger in 1926 halt aan de Franse grens. Daar noteerde hij: 'Toerkonje en Roubaix met hun talrijke fabrieken en nijverheden van allen aard zenden den zwarten rook

hunner lange schouwen de lucht in. "Houdt maar de vensterkens dicht anders verstikken we nog!"⁷

Toen in Aalst een elektriciteitscentrale in gebruik werd genomen, beantwoordde die niet aan het beeld dat *De Denderbode* in 1910 had opgeroepen. De centrale lag niet aan het sas, maar toch aan de Dender (Erembodegemstraat). Er moesten enorme hoeveelheden steenkool worden aangevoerd en het transport gebeurde met aken. De centrale van de Société intercommunale belge d'électricité gaf aanleiding tot heel wat klachten. Het stadsbestuur riep de tussenkomst van het provinciebestuur in. Dat bevestigde de gegrondheid van de klachten en in een brief van 12 september 1928 legde de gouverneur aan de centrale nieuwe exploitatievoorwaarden op.⁸ Ze moest apparatuur installeren om de rook te zuiveren. Als de zuivering met water gebeurde, mocht het water pas na 'klaring' geloosd worden. Bijna twee jaar later regende het volgens Alfred Nichels nog steeds klachten. In een toespraak voor de Kamer van Volksvertegenwoordigers op 19 februari 1930 wees de socialistische volksvertegenwoordiger erop dat de voorwaarden die het provinciebestuur had opgelegd nog steeds geen effect hadden: 'Het zal weldra twee jaar zijn, dat de bevolking zich te beklagen heeft over den rook en aschregen die de schouwen van dit fabriek dagelijksch de stad inzendt.'⁹ Nichels wees erop dat de rook en de 'aschregen' schadelijk waren voor de was die aan drooglijnen hing en voor de kleding van mensen die door de stad wandelden. In de zomer moest je je tuin ontvluchten omdat diezelfde as ook daar neerdwarrelde. Wie naar het stadspark trok, moest 'zich haasten een schuilplaats te zoeken in een herberg of achter een muur'. Niet alleen de vijvers in het park en het gras en de bloemen werden aangetast. De schade en de hinder werden door de politie en een deurwaarder vastgesteld, maar de centrale bleef rook en as spuwen. Nichels vroeg aan de bevoegde minister om de elektriciteitsmaatschappij tot de orde te roepen. De vervuiling trof niet alleen de Aalsterse bevolking, maar volgens de spreker ook de inwoners van de omliggende gemeenten. Het negatieve effect op de gezondheid kreeg geen aandacht.

Wie eventueel op een gunstig milieueffect had gehoopt, kwam bedrogen uit, maar dat bleek niet alleen in Aalst zo te zijn. Tussen 1920 en 1930 nam de luchtvervuiling in Londen nog toe door het stijgende elektriciteitsverbruik. Ook daar braakten de schoorstenen rook en andere milieuverontreinigende stoffen uit.¹⁰ Leipzig kreeg in 1929 de hoogste fabrieksschoorsteen van Europa om de zwarte rook van de elektriciteitscentrale van de stad te laten wegdrijven, of zoals *De Volksstem* het plastisch omschreef: het was een schoorsteen 'welke haren zwarten rook op 155 meters in het ruim jaagt'.¹¹

De fabrieksstad Aalst

In *Onder de giftige rook van Chipka*. Louis Paul Boon en de fabrieksstad Aalst hangt de literatuurwetenschapper Kris Humbeek zijn verhaal op aan een dubbele cesuur: de inhuldiging van het station in 1856 en de installatie van stoommachines in een aantal Aalsterse fabrieken.¹² Nog vóór de trein voor het eerst in Aalst stopte, had

een aantal industriële al 'stoomtuigen' geïnstalleerd¹³, en die verslonden steenkool. Twintig jaar na de komst van de trein, in 1876, stond er in *De Denderbode*: 'De kolen zijn voor de nijverheid heden zoo noodig als het brood voor het leven.'¹⁴

Aalst was in 1910 de vijfde belangrijkste industriestad van België. Om die rangorde nog meer glans te geven, wees *De Volksstem* erop dat Aalst zelfs de eerste plaats bekleedde als rekening werd gehouden met het aantal inwoners.¹⁵ De triomfalistische bijdrage lag in het verlengde van een stelling die bijna twintig jaar eerder in *De Denderbode* werd verdedigd: 'De arbeid moet den schoorsteen doen rooken; het is van den arbeid dat alles moet komen.'¹⁶ In Engeland kon men dezelfde boodschap horen¹⁷ en in de berijmde lofzang *Het lied der werkers* werd de rook een belangrijk element: 'Een kroon van rook omkransd de schouw/ De wielen gieren, stampen./ Daar staat de werker bij 't getouw/ In vuile lucht en dampen.'¹⁸ In de mijnstreek werden niet alleen de schoorstenen bezongen, maar ook de 'terrils'.¹⁹

In 1893 werd in *De Denderbode* nochtans een Duitse uitvinding besproken die de rookontwikkeling drastisch zou beperken. De gepatenteerde uitvinding was bedoeld voor industriële toepassingen, niet voor particuliere woningen. 'Welk ontzaglijke hoeveelheid rook zouden wij kwijt raken wanneer het Duitse stelsel op alle groote nijverheden in dit land werd toegepast.' Het leven zou veel aangenamer zijn 'zonder met zwavel beladen rookkolommen' die de lucht werden ingeblazen.²⁰ Het was immers die (stads)lucht die iedereen moest inademen. Ongeveer twintig jaar later, in 1913, verscheen in dezelfde krant een artikel waarin het lawaai, de drukte en de vervuiling op de korrel werden genomen. In het ironisch getinte *De strijd voor 't leven*, een leuze die kennelijk alle ontwikkelingen – ook de negatieve – legitimeerde, werd onder andere de volgende (retorische) vraag gesteld: 'Waarom die vuile en groote rook, die wij uit de fabrieksschouwen zien opstijgen?'²¹ De lezer werd geconfronteerd met uiteenlopende vragen waarop steeds hetzelfde sociaaldarwinistische antwoord volgde. Alles hield verband met de strijd voor het leven. De auteur van het artikel in *De Denderbode* nam een enigszins antimodernistische houding aan. Hij stelde niet echt het wereldbeeld in vraag, maar richtte zich op de negatieve effecten van de moderne productietechnieken. Ongeveer drie jaar later publiceerde Petrus van Nuffel in *De Volksstem* het eerste deel van *De geschiedenis van het begijnhof* en ook hij liet een kritische stem horen: 'Geleund tegen den eeuwenouden bornput, aan den welken de tijd zich tevergeefs de tanden stomp knaagt, wendde ik de oogen naar de woelige fabriekstad met hare hooge schouwen, die bij dof zuchtend mechaniekgestamp, vuile smook ten hemel spuwen.'²²

Een van de fabrieken die je vanuit het begijnhof kon zien, was de glucosefabriek op het eiland Chipka. Over de rook die uit de schoorstenen van de fabriek opsteeg, heb ik in de bestudeerde kranten geen klachten gevonden. Er was wel sprake van geurhinder, toegeschreven aan een nieuwe fabriek van ammoniakzouten. Toen een reporter van *De Denderbode* zich in 1877 naar de Zaat en het goederenstation begaf om klachten over die geurhinder te onderzoeken, nam hij een fletse geur waar 'om er van op uw achterste te vallen, gelijk men hier in Aalst zegt'. Die flauwe, fletse geur was misschien niet schadelijk, schreef de onderzoeker, maar zijn beeldspraak

was treffend. De geur kwam echter niet van de ammoniak-, maar van de glucosefabriek. Bij navraag bleek immers dat de buurtbewoners over een ander soort stank hadden geklaagd, die ze waarnamen zowel op dagen dat de ammoniakfabriek in bedrijf was als op andere dagen.²³

Ook omwille van geurhinder liet het stadsbestuur in 1886 zowel de fabriek van scheikundige meststoffen (Eeman & Cie.) als het zanddepot van Petrus Huylebroeck op de Zaat afbreken.²⁴ Er kwam een nieuwe meststoffenfabriek, die tussen 1922 en 1924 meermaals aan bod kwam in de gemeenteraad.²⁵ Het was opnieuw stankoverlast die de gemoederen beroerde. De fabriek lag iets verder van het stadscentrum, maar wel in de nabijheid van de dichtbevolkte Molendries. In *Recht en Vrijheid* werd het probleem op ironische wijze gemeld: 'De menschen van de Hoogevesten, 't Sas, Eiland Chipka en Onderwijsstraat, worden dikwijls begunstigd met eenen fijnen reuk! Zou de gezondheidscommissie daaromtrent geen onderzoek instellen om er de oorzaak van te kennen.'²⁶ De auteur liet in het midden wie de geurhinder veroorzaakte.

In 1927 besteedde *De Volksstem* aandacht aan de lucht in de grote agglomeraties. In de grote steden was er geen zuivere lucht meer, want 'de dampkring hing vol stof, herkomstig van den rook der schoorstenen en gedroogde uitwerpselen van menschen en dieren.'²⁷

Asregen

Het begrip 'asregen' wordt meestal gebruikt in verband met een vulkaanuitbarsting, maar in Aalst dook het begrip ook op in een industriële en ecologische context. Tijdens de gemeenteraad van 25 februari 1927 had gemeenteraadslid Bocqué het over de 'schade en ongemakken die veroorzaakt worden door den rook, gemengd met fijne korrels assche, die uit de schouw der electriciteitsmaatschappij op haar verantwoordelijkheid te wijzen en aan te dringen op een schadevergoeding voor landbouwers, hoveniers en andere inwoners. De voorzitter antwoordde dat het gemeentebestuur inlichtingen had gevraagd aan het ministerie van Arbeid en Nijverheid.²⁸ De politiecommissaris werd in die periode met een onderzoek belast en er werd ook een deurwaarder ingeschakeld. Wie schade had geleden, kon inderdaad een vergoeding eisen. Al in 1866 bepaalde een vonnis van een Brusselse rechtbank dat 'wanneer eene fabriek op den nabygelegen eygendom eenen zwarten, dikken rook verspreyd, evenals koolstof, dat het regenwater bederft, tot zoverre dat men het moeylyk zonder filteren gebruyken kan, en dat vlekken maakt op het in de hoven te droogen hangende linnen' er 'een reden tot herstelling' bestond. De regel gold ook wanneer een fabriek nu en dan een ondraaglijke stank verspreidde of wanneer de werking 'eener stoommachien aan den eygendom des gebuers een schokking teweeg brengt, die zyne nachtrust stoort'.²⁹ De uitspraak lijkt gebaseerd te zijn op artikels uit het Burgerlijk Wetboek, maar de rechtbank had toen ook al naar de prille Belgische hinderwetgeving kunnen verwijzen.³⁰

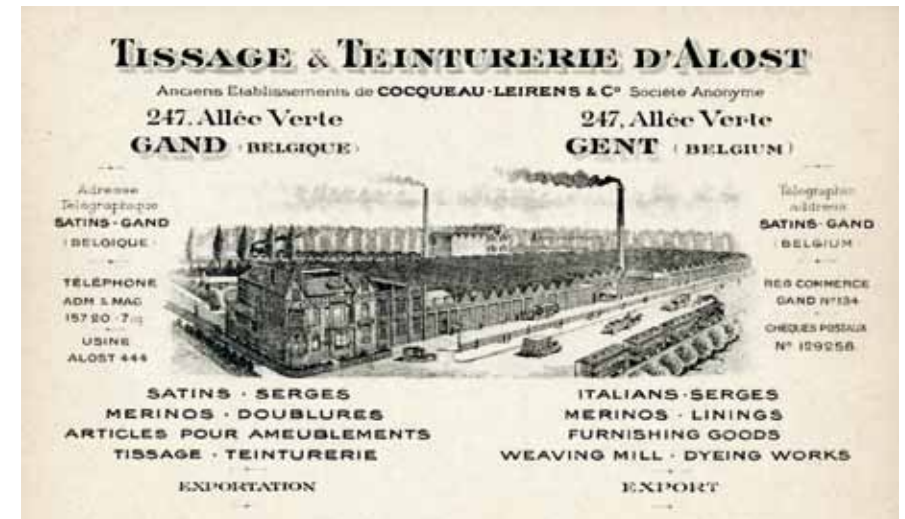
Op 3 maart 1928 richtte het gemeentebestuur van Aalst zich tot het provinciebestuur, dat – zoals eerder vermeld – nieuwe voorwaarden oplegde, maar in november 1930 meldde het socialistische weekblad *Recht en Vrijheid* dat er nog steeds asregen uit de schoorstenen van de elektriciteitscentrale neerddarrelde. Het blad vroeg het gemeentebestuur ‘handelend’ op te treden.³¹ In hetzelfde nummer verscheen een kort bericht onder de titel *Zou het waar zijn?*. De auteur ervan had klachten gekregen over ‘aschregen van de fabriek “l’Eolienne”, gelegen in de Hertshage’. Wie schade geleden had, werd aangespoord om dit zo snel mogelijk te signaleren. Zo kon men de klachten bundelen en zich tot het stadsbestuur wenden.³² L’Eolienne was een weverij die zichzelf voorstelde als ‘Tissage Mécanique de Soieries’, gevestigd in de toenmalige rue du Cerf 53.

Een briefkaart van de Tissage & Teinturerie d’Alost, aan de Brusselsesteenweg, illustreert trouwens beter dan de berichten in *Recht en Vrijheid* de zwarte rookpluimen die uit de schoorstenen van de elektriciteitscentrale en de fabriek opstegen. Tussen beide rijdt een stoomlocomotief in de richting van Brussel en op de voorgrond dokkert de stoomtram in de richting van Aalst. De stoomtuigen blazen overtuigend rook de lucht in. De kaart is een mengeling van een hyperrealistische en een symbolische weergave van de vlijt die in de lucht geschreven stond.

Het gebruik van steenkool en gas

In Engeland werd op heel wat plaatsen op geringe diepte steenkool aangetroffen. Tijdens de Romeinse bezetting werd er al gebruik van gemaakt en vanaf de 13e eeuw werd vanuit het noorden steenkool verscheept naar Londen, waar de brandstof voor productiedoeleinden werd aangewend.³³ Ook in België werd, volgens een eerste versie van de geschiedenis, tijdens de Romeinse periode steenkool gevonden, maar de brandstof werd pas vanaf de 19e eeuw op grote schaal gebruikt, nadat men kennis had gemaakt met de productietechniek van cokes. Voor het cokestijdperk werd houtskool gebruikt om ijzererts te smelten.³⁴ Een andere versie luidt dat een smid de brandstof in 1197 ontdekte in de omgeving van Luik. De smid en zijn buren trachtten de vindplaats geheim te houden, maar dat lukte niet, en er ontstond spoedig een vraag naar kolen. Vanaf toen begon men putten te graven om de diepere lagen aan de oppervlakte te brengen.³⁵ Door de eeuwen heen – en vooral in de 19e en 20e eeuw – werd steenkool ‘de maat van alle dingen’, zoals de Duitse industrieel en fysicus Friedrich Siemens het ooit formuleerde.³⁶

Het industriële verbruik van steenkool was in de 19e eeuw – alleszins in Londen – veel groter dan het huishoudelijke verbruik, en toch waren het de vele woningen die de lucht in de hoofdstad het meest vervuilden.³⁷ Het verschil werd ten dele toegeschreven aan het minder efficiënte steenkoolverbruik in woningen en aan de kwaliteit van de kolen. De vlam van vette steenkool was ‘gezellig’, maar de verbranding ging met veel rookontwikkeling gepaard. Veel Engelsen waren gehecht aan een openhaardvuur. Er ging niet alleen veel warmte verloren door de schoorsteen, de verbranding van de kolen was ook minder volledig dan op industriële stook-

Briefkaart van de Tissage & Teinturerie d’Alost, opgericht in 1929. Op de achtergrond de elektriciteitscentrale. (privécollectie Romain van de Maele)

plaatsen. In België stonden in de meeste woningen kachels. Die hadden een beter rendement dan openhaarden.

In een kort artikel, *De wereldstad Londen*, verzamelde *De Denderbode* een aantal data over het aantal huizen, gasfabrieken, riolen, het steenkoolverbruik ... in Londen. Het genoemde steenkoolverbruik was identiek aan de hoeveelheid die Peter Thorsheim in zijn geschiedenis van de rookontwikkeling in Londen vermeldt. Merkwaardig is wel dat *De Denderbode* de aandacht vestigde op de betere mortaliteitsstatistieken die Londen in vergelijking met andere steden kon voorleggen. De krant schreef dit toe aan het ‘onnoemelijk aantal pleinen, tuinen en parken, die voldoende verluchting geven’.³⁸

In 1890 woonden er in Aalst 25.544 mensen. De stad telde vrij veel fabrieken. De rook boven Chipka en andere wijken was ook in Aalst grotendeels het gevolg van het huishoudelijke verbruik van steenkool. Aan het eind van de 19e eeuw wees de Aalsterse gasfabriek meermaals indirect op de rook die uit de huizenrijen opsteeg. De bewoners kregen de raad om in de keuken gasvuren te gebruiken. ‘Dit is zuiver, gemakkelijk en spaarzaam’, luidde de boodschap.³⁹ Een andere advertentie zette de vele voordelen ervan op een rijtje en wees op de zuiverheid van gas: geen stof of as, geen rook en geen onaangename geur.⁴⁰ Over de gevaren en het vervuilende karakter van de gasproductie werd er vanzelfsprekend met geen woord gerept.

Gasvervuiling werd in 1906 uitvoerig besproken in *De Weergalm*. Het Ieperse blad wees op de mogelijke gevaren voor de volksgezondheid. In Ieper was volgens de auteur het gas niet gezuiverd en het bevatte ‘een groote hoeveelheid gewaveld-

waterstof of zwavelzuur. [...] De “gezwavelde waterstof”, of “stinkend gas” is een geweldig vergift. Het is doodelijk indien de atmosfeer van een bewoond vertrek er inhoudt, al ware het maar een kubiekmeter op 250 kubiekmeters lucht!’⁴¹ Nieuwe analysetechnieken toonden aan dat zwavelzuur in de nabijheid van gasfabrieken een vrij gewoon verschijnsel was. In 1900 vestigde *De Denderbode* de aandacht op enkele weersverschijnselen. De krant ging daarbij ook in op de samenstelling van lucht. Naast stikstof (4/5) bevat lucht zuurstof (1/5) en andere gassen, maar volgens de auteur kwamen ‘koolzuur, solfer, phosphor en andere dampen die van de aarde opstijgen’ slechts in geringe mate in de lucht voor.⁴² In de omgeving van gasfabrieken ging die stelling niet op.

In de bestudeerde kranten heb ik geen ‘milieuklachten’ – een term die toen nog niet bestond – gevonden waarin met een beschuldigende vinger naar de Aalsterse gasfabriek werd gewezen.

Roet, mist en rook

De verbranding van steenkool gaat onvermijdelijk met roetvorming gepaard, een restproduct waarvan de effecten gekend waren in de land- en tuinbouw. Roet werd onder andere gebruikt om insecten te bestrijden. Eigenaardig is wel dat bij de aanbeveling om schouwroet te gebruiken bij de ajuin- en preiteelt, niet naar de schadelijkheid voor mensen en huisdieren werd verwezen.⁴³ In fabriekssteden sloeg heel wat roet neer. In Londen viel er jaarlijks gemiddeld 353 ton (daarbij ook straatstof) per vierkante mijl, in Birmingham zelfs 400 ton. Minder zichtbaar, maar even schadelijk was de uitstoot van zwavelverbindingen. In Manchester ontdekte men dat de concentratie zwavelverbindingen honderd keer hoger was op mistige dagen dan op dagen zonder mist. Volgens een bericht dat in januari 1904 in *De Denderbode* verscheen, had mist, zoals regen, een zuiverend effect.⁴⁴ De schaal van de Aalsterse problematiek was niet vergelijkbaar met die van Engelse industriesteden, maar de schadelijke effecten van rook, eventueel in combinatie met mist, deden zich ook langs de Dender voor.

Een combinatie van mist en rook heeft in het verleden meermaals catastrofale gevolgen gehad. Roetdeeltjes en andere verontreinigende stoffen die door de mist werden neergeslagen, lagen aan de basis van het woord smog – een samentrekking van *smoke* en *fog* –, een fenomeen dat niet alleen in Engeland voorkwam. De bekendste Engelse smogpiek is wellicht die van december 1952. Na de Tweede Wereldoorlog kon de in 1947 genationaliseerde steenkoolindustrie niet voldoen aan de vraag. Voor de winter van 1952 kondigde de National Coal Board aan dat er vanaf 1 december 1952 wel voldoende *nutty slack*, kolenslib met kleine kolen, kon geleverd worden als brandstof voor woningen. *Nutty slack* gaf veel rook af. Vier dagen nadat je die in de gewenste hoeveelheid kon aankopen, steeg de mortaliteit in Londen op dramatische wijze. Door een combinatie van rook met ongunstige weersomstandigheden – onder andere een temperatuursinversie – werd Londen in smog gehuld. De zichtbaarheid was vrijwel tot nul gedaald. Na enkele dagen verminderde zelfs het licht in een aantal

grote zalen, de smog drong door in de gebouwen. Het aantal spoedopnames steeg zo sterk dat een aantal ziekenhuizen patiënten weigerden. Het algemene besef van de gezondheidsproblemen die de smog veroorzaakte, drong slechts langzaam door. In de smogweek overleden in de Engelse hoofdstad 4703 mensen, in dezelfde periode een jaar eerder waren dat er 1852. Uit een statistisch onderzoek van de mortaliteit en van de zwaveldioxide-emissies bleek de piek van beide verschijnselen volledig samen te vallen.⁴⁵

Een, alle verhoudingen in acht genomen, vergelijkbaar probleem deed zich in december 1930 in de Maasvallei voor. Het werd vrij uitvoerig besproken in *De Volksstem*. Er vielen 67 doden toen Engis en omgeving in een – volgens sommige getuigen – gele mist werd gehuld. Er werd druk gespeculeerd over dit ongewone verschijnsel. In een van de verklaringen werd een onderscheid gemaakt tussen warme en koude gassen. De eerste bereiken de hogere luchtlagen, de tweede blijven hangen. Men achtte het onvermijdelijk dat op een of andere dag de uitstoot van koude gassen tot ‘ongewone’ mortaliteitscijfers zou leiden.⁴⁶ Ter plaatse werd er veeleer aan uitwasemingen van de zinkfabriek Nouvelle Montagne gedacht.⁴⁷ Dat was geen toevallige denkpiste. Bij de productie van zink ontstaat een enorme hoeveelheid zwavelzuuranhydride dat niet mag ontsnappen. Om dat te voorkomen, wordt het product opgevangen en omgezet in zwavelzuur, dat onder meer in meststoffen wordt verwerkt. Een accidentele uitstoot van het anhydride was inderdaad een mogelijke oorzaak van de ramp. Een andere expert dacht aan de aanwezigheid van ammoniakgas, afkomstig van de ontploffing van een ammoniaktank.⁴⁸ Na enkele dagen werd aangenomen ‘dat de giftnevel toch moet ontstaan zijn uit de vergiftigde uitwasemingen uit de fabrieken’.⁴⁹ Ook die veronderstelling was legitiem, want hoogovens laten grote hoeveelheden gas ontsnappen waarvan de helft uit koolmonoxide bestaat. Ook in Oostakker zou in dezelfde periode een dikke vervuilde mist gezondheidsproblemen veroorzaakt hebben.⁵⁰ Vergelijkbare problemen werden in Aalst niet gemeld, hoewel er in het eerste kwart van de 20e eeuw aan de Tragel toch ook heel wat verontreinigende stoffen uit de fabrieken ontsnapten.

Wij gaan de hel afbreken en bouwen een viscosefabriek

Op 4 december 1904 meldde *De Denderbode* dat een naamloze vennootschap een terrein langs de Dender had aangekocht om er een fabriek voor de productie van kunstzijde te vestigen.⁵¹ De viscosefabriek lokte voor en na de Eerste Wereldoorlog heel wat negatieve reacties uit. Niet alleen de lonen werden op de korrel genomen, ook het milieu – wel in de engere zin van werkomgeving – werd meermaals belicht. Het productieproces werd vergeleken met het bedrijf van Lucifer.⁵² In *Een raad aan Lucifer* klonk het voorstel als volgt:

‘Vooreerst zult gij niet meer moeten branden en stoken,
Gij spaart daarbij uw solfer, pek en teer,
Gij zult de boozen niet meer moeten koken,

Bedrijvigheid aan de Boudewijnkaai (nu Pierre Corneliskaai). Deze kaai en de Zwartehoekbrug (op de achtergrond) werden voltooid in 1890. De schoorstenen tonen aan dat dit stadsdeel een grote industriële aantrekkingskracht had. (privécollectie Romain van de Maele)

En g'hebt in uw paleis geen rook of hitte meer,
 maar
 Dan moet g'aan de duivels bevelen,
 Dat zij wegwerpen hun gerief,
 [...]
 Wij gaan te saam de hel afbreken,
 En zetten een Viscose-fabriek.'

De uitwasemingen vulden niet alleen de fabriekshallen, ze hadden ongetwijfeld ook schadelijke effecten in de omgeving van de fabriek. De fabriek was nog maar enkele jaren geopend toen een werkstaking uitbrak die heel wat inkt deed vloeien. In augustus 1909 richtte *Recht en Vrijheid* zich in een lang artikel tot de bevolking van Aalst en de omliggende gemeenten. 'Het Viscosefabriek is het ongezondste van de gansche stad', schreven A. Nichels en H. Lefevre. Elke dag verlieten een aantal werknemers ziek de fabriek. 'Waarom dan niet elders gaan werken, zullen er wellicht naïeve mensen vragen, doch deze moeten weten dat het moeiëlijk is om werk te vinden, dat het getal werklozen groot is, en den strijd om 't leven erg.'⁵³ Enkele weken later belichtte het blad de werkomstandigheden heel uitvoerig. Er werd gewezen op de 'onbekendheid' van het product en op de vele chemische pro-

cessen waarbij onder meer zwavelzuur werd gebruikt. Veel arbeiders en arbeidsters hadden maagproblemen en neus- of mondbloedingen. Andere werknemers leden aan huidziekten. In de kelder en in de spinnerij hing een verpestende stank en het werk werd niet gecompenseerd door een aangepast loon. Veel werknemers moesten voortdurend bij de apotheker aankloppen en ze spendeerden een belangrijk deel van hun inkomen aan geneesmiddelen.⁵⁴ De toon was militant en het milieuaspect kreeg vrij veel aandacht. Tegelijkertijd beschreef het artikel ook de zwakke positie van de werknemers. Er was heel wat werkloosheid en het lag niet voor de hand een andere werkgever te vinden.

In 1930, ruim twintig jaar later, vroeg *Recht en Vrijheid* opnieuw aandacht voor klachten over dampen en huidproblemen. Aanvankelijk gebeurde dat in zeer scherpe bewoordingen. De vakbond deed een beroep op het gezondheidstoezicht om de werkomstandigheden te laten onderzoeken. Charles Hannick, de secretaris van de Textielarbeiderscentrale, vergeleek de toestand in de Aalsterse fabriek met de misdaden die in Congo waren begaan.⁵⁵ Uit een tweede artikel in hetzelfde nummer van *Recht en Vrijheid* blijkt dat er ongeveer 1600 mensen in de viscosefabriek werkten.⁵⁶ Precies dat grote aantal werknemers maakte de vakbond min of meer vleugellam. Er heerste crisis in de textielsector en in de kunstzijdenijverheid. In juni, enkele dagen voor het artikel van Hannick verscheen, had de directie van de fabriek al te kennen gegeven dat werklieden die de fabriek verlieten niet vervangen zouden worden.⁵⁷

Het gebrek aan brood verwees de interesse voor gezondheids- en milieuproblemen naar de achtergrond. Tot die vaststelling kwam ook Christophe Verbruggen in zijn onderzoek. In zijn analyse van de perceptie van milieuhinder in Gent tijdens de 19e eeuw toont hij aan dat het voor de overheid eenvoudiger was om aan ondernemers een bedrijfsvergunning te weigeren in tijden van economische voorspoed.⁵⁸ De weigeringen werden niet alleen door gezondheids- of milieuoverwegingen ingegeven, er speelden ook andere motieven mee, zoals de vrees voor een dalende waarde van onroerende goederen. De arbeiders van hun kant hadden maar één zorg: werkgelegenheid.⁵⁹

'A smokeless chimney is a signal of despair'

In 1907 schreef John W. Graham in verband met het rookprobleem in Engeland: 'It will be the task of the future social historian to explain why the English of our time were content to live in dirty and gloomy air.'⁶⁰ Het staat niet vast dat de mensen echt gelukkig waren met de rook en het roet, maar zonder kwam er geen brood op tafel – en dat was ook in Aalst het geval. Zwijgen en werken was veelal de boodschap. Alleen bij stankoverlast – en die was zelden het directe gevolg van het steenkoolverbruik – werd wel eens aan de alarmbel getrokken. Voorts riepen fabrieksschoorstenen een dubbel gevoel op: fierheid als een rookpluim de lucht sierde, verslagenheid als er geen rook te bespeuren viel of als te veel mensen in de omgeving ziek werden.

De ‘milieuklachten’ in de Aalsterse kranten tonen aan dat luchtvervuiling ook in kleinere industriesteden een opvallend probleem was, maar de hinder werd meestal minder belangrijk geacht dan een zo groot mogelijke tewerkstelling. Rook werd gezien als een noodzakelijk nevenverschijnsel, een barometer van economisch succes en sociale vooruitgang. *The smokeless chimney*, een gedicht dat in de tweede helft van de 19e eeuw werd verkocht om de werkloze textielarbeiders in Lancashire te steunen, bevatte de volgende versregels: ‘Ah! to them each smokeless chimney/ Is a signal of despair./ They see hunger, sickness, ruin/ Written in that pure, bright air.’⁶¹ De Aalsterse textielarbeiders dachten ongetwijfeld in vergelijkbare beelden. De combinatie van een hoge tewerkstellingsgraad en schone energie was voor de meesten niet veel meer dan een vage toekomstroom.

- 1 Stadsnieuws. De nijverheid der stad Aalst. In: *De Volksstem*, 17/10/1910, p. 3.
- 2 Johannes JØRGENSEN, *Mit livs legende V*, Kopenhagen: Gyldendalske Boghandel/ Nordisk Forlag, 1924, pp. 85 en 95; J.T. LUNDBYE, *Belgien som industriland*. In: Kai FRIIS-MØLLER (red.), *Belgien*, Kopenhagen: V. Pios Boghandel, 1916, p. 182; Naar de concentratie van fabrieksschoorstenen in Gent verwees de Lierse schrijver Anton Bergmann al in 1874: TONY (Anton BERGMANN), *Ernest Staes*, Antwerpen: De Nederlandsche Boekhandel, 1944, p. 78; M. STRUNGE, *Carl den Danske, Fyrste af Flandern*, Kopenhagen: Levin & Munksgaard, 1937, p. 130.
- 3 Watermolens. In: *De Denderbode*, 22/12/1910, p. 2.
- 4 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution. Coal, Smoke, and Culture in Britain since 1800*, Athens: Ohio University Press, 2006, p. 4.
- 5 Zie: Lieven DENEWET, Windmolens en -turbines: ‘schoon’ versus ‘lelijk’? Traditionele Vlaamse windmolens die elektriciteit opwekken. In: *Land in zicht*, 80(2011)1, pp. 49-53.
- 6 De sneeuw. In: *De Denderbode*, 31/01/1892, p. 2 en 04/12/1892, p. 2.
- 7 Naar Lisieux en Lourdes. In: *De Volksstem*, 04/08/1926, p. 1.
- 8 Stadsnieuws. Stedelijk bestuur van Aalst. In: *De Volksstem*, 13/10/1928, p. 3.
- 9 Het zwart van het elektriekfabriek te Aalst. In: *Recht en Vrijheid*, 02/03/1930, p. 1. Zie ook: In de kamer. In: *Recht en Vrijheid*, 23/02/1930, p. 1.
- 10 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 135-136.
- 11 De hoogste fabriekschouw van Europa. In: *De Volksstem*, 06/11/1929, p. 2.
- 12 Door de kanalisatie van de Dender ontstond nabij het stadscentrum een eiland dat de bevolking het eiland Chipka noemde. Het toponiem is een verbastering van het Bulgaarse Shipka, waar in het laatste kwart van de 19e eeuw een Bulgaars-Russische coalitie de Turken verdreef. De slag bij Shipka riep beelden van chaos en vernietiging op. Op het eiland, tussen de meanderende en de gekanaliseerde Dender, barsste de industriële activiteit weldra uit haar voegen. Als kind woonde Louis Paul Boon enige tijd op het eiland Chipka, dat een grote rol speelt in zijn boek over de Aalsterse anarchisten: *De zwarte hand* (1976).
- 13 Kris HUMBEECK, *Onder de giftige rook van Chipka. Louis Paul Boon en de fabrieksstad Aalst*, Gent/Amsterdam: Ludion/Querido, 1999, p. 14.
- 14 *De Denderbode*, 23/01/1876, p. 1.
- 15 Stadsnieuws. De nijverheid der stad Aalst. In: *De Volksstem*, 17/10/1910, p. 3.
- 16 Welke zijn de beste banken. In: *De Denderbode*, 19/01/1893, p. 1.
- 17 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 106-107.
- 18 Het lied der werkers. In: *De Werkman*, 25/02/1910, p. 2.
- 19 Bruno NOTTEBOOM, ‘Ouvrons les yeux!’ *Stedenbouw en beeldvorming van het landschap in België 1890-1940*, UGent, doctoraal proefschrift, 2009, p. 157.
- 20 Kolen zonder rook. In: *De Denderbode*, 06/04/1893, p. 1.
- 21 De strijd voor ’t leven. In: *De Denderbode*, 30/01/1913, p. 1.
- 22 Petrus VAN NUFFEL, De geschiedenis van het begijnhof van Sinte Katharina op den Zavel te Aalst I. In: *De Volksstem*, 26/11/1916, p. 2.
- 23 *De Denderbode*, 10/06/1877, p. 2.
- 24 Petrus VAN NUFFEL, *Historiek der oude straten, markten, pleinen en gebouwen der stad Aalst*, Gent: Mens en Natuur, 1991, p. 150.
- 25 *De Volksstem*, 29/10/1924, p. 3 en *Recht en Vrijheid*, 10/12/1922, p. 2 en 02/11/1924, p. 2.
- 26 *Recht en Vrijheid*, 03/09/1922, p. 2.
- 27 Geneeskraft der lucht. In: *De Volksstem*, 12/10/1927.
- 28 Gemeenteraadzitting van vrijdag 25 februari l.l. In: *Recht en Vrijheid*, 06/03/1927, p. 2.
- 29 *De Denderbode*, 12/08/1866, p. 2.
- 30 Voor de ontwikkeling van de Belgische hinderwetgeving, zie: Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren. De reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent: Academia Press, 2002, p. 26 e.v.
- 31 Aalst. Handelend optreden. In: *Recht en Vrijheid*, 16/11/1930, p. 2.
- 32 Aalst. Zou het waar zijn? In: *Recht en Vrijheid*, 16/11/1930, p. 2.
- 33 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 2-3.
- 34 R. RONCART, *Kort begrip der Belgische economie*, Brussel: Nationale Commissie voor Economische Uitbreiding.
- 35 *De Denderbode*, 18/02/1987, p. 2.
- 36 Techniek en wetenschap. Steenkool is de maat van alle dingen. In: *Zondagspost*, 09/09/1945, p. 11.
- 37 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, pp. 82-83.
- 38 De wereldstad Londen. In: *De Denderbode*, 08/04/1894, p. 2.
- 39 *Het Land van Aelst*, 28/06/1891, p. 3.
- 40 *De Denderbode*, 30/06/1892, p. 3.
- 41 Een openbaar gevaar. In: *De Weergalm*, 08/11/1906, p. 2.
- 42 Mist, dauw, rijm en ijzel. In: *De Denderbode*, 18/01/1900, p. 1.
- 43 Landbouw. De worm der porei. In: *De Denderbode*, 13/09/1891, p. 2; Ministerie van Landbouw. Ajuinteelt. In: *De Volksstem*, 29/03/1923, p. 1.
- 44 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 125-128.
- 45 Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 161-168.
- 46 De doodende mist in de Maasvallei. In: *De Volksstem*, 10/12/1930, p. 1 en 12/12/1930, p. 1.
- 47 De doodende mist. In: *De Volksstem*, 20/12/1930, p. 1.
- 48 De doodende mist te Luik. In: *De Volksstem*, 09/12/1930, p. 1.
- 49 De doodende mist in het Maasdal. In: *De Volksstem*, 17/12/1930, p. 1.
- 50 De doodende mist. In: *De Volksstem*, 13/12/1930, p. 1.
- 51 Allerhande nieuws. In: *De Denderbode*, 04/12/1904, p. 2.
- 52 Een raad aan Lucifer. In: *Recht en Vrijheid*, 16/05/1909, p. 3.
- 53 A. NICHELS & H. LEFEVRE, Aan de bevolking van Aalst en omliggende. In: *Recht en Vrijheid*, 15/08/1909, p. 1.
- 54 Denkt er goed aan vrienden. In: *Recht en Vrijheid*, 05/09/1909, p. 1-3.
- 55 Charles HANNICK, Syndikale rubriek. Aan de spinners der Viscosefabriek. In: *Recht en Vrijheid*, 06/07/1930, p. 3.
- 56 De logica en vrijheid. In: *Recht en Vrijheid*, 06/07/1930, p. 3.
- 57 In de Viscosefabriek. In: *Recht en Vrijheid*, 29/06/1930, p. 2.
- 58 Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft [...]*, p. 123.
- 59 Christophe VERBRUGGEN, *De stank bederft [...]*, p. 115.
- 60 Geciteerd in: Peter THORSHEIM, *Inventing Pollution [...]*, p. 1.
- 61 Geciteerd in: Stephen MOSLEY, *Public Perception of Smoke Pollution in Victorian Manchester*. In: E. Melanie DUPUIS (red.), *Smoke and Mirrors. The Politics and Culture of Air Pollution*, New York: New York University Press, 2004, p. 55.